

IIDA-EUROOPA 20. SAJANDI AJALOOGA TEGELEMISEST VÄLJASPOOL AKADEEMILIST KOGUKONDA*

TOOMAS HIIO

Eellugu

1918. aastal lagunesid Esimese maailmasõja tulemusena Austria-Ungari, Saksamaa, Türgi ja Venemaa. Ida-Euroopas tekkis hulk uusi riike, mitme varasema iseseisvus taastati. Soome, Eesti, Läti ja Leedu, Poola ja Tšehhoslovakkia, Austria ja Ungari kõrval kinnistasid oma sõltumatust või omandasid uusi alasid 19. sajandi lõpul Türgi võimu alt vabanenud Serbia, Montenegro, Rumeenia ja Bulgaaria ning 1912. aastal iseseisvunud Albaania. Serbia juhtimisel koondusid Lääne-Balkani slaavi rahvad Jugoslaaviaks. Kõik uued riigid said Rahvasteliidu liikmeteks.

Teises maailmasõjas osa Ida-Euroopa riike annekteeriti või okupeeriti, teised olid enamasti teljeriikide poolel või nende marionettriigid. Esimesena langes agressiooni ohvriks Tšehhoslovakkia. 1938. aasta sügisel sõlmitud Saksamaa, Itaalia, Suurbritannia ja Prantsusmaa Müncheni kokkuleppe alusel liideti Sudeedimaa Saksamaaga. 1939. aasta märtsis Tšehhoslovakkia likvideeriti –Saksamaa annekteeris Tšehhimaad ning muutis selle Böömi- ja Määrimaa protektoraadiks. Slovakiast sai Saksamaa vasallriik. Tšehhoslovakkiale kuulunud Ruteenias (Põhja-Bukoviina) kuulutati välja Taga-Karpaatia Ukraina iseseisvus, kuid mõne päeva pärast vallutas selle Ungari. Aprillis annekteeris Itaalia Albaania ja kehtestas oma ülemvõimu personaaluniooni vormis. Septembris purustasid Saksamaa ja Nõukogude Liit Poola ning jagasid Poola territooriumi omavahel. 1940. aastal järgnes Balti riikide iseseisvuse hävitamine. Suuri territoriaalseid kaotusi kandis ka Rumeenia, mis pidi loovutama Nõukogude Liidule Bessaraabia ning Saksamaa ja Itaalia survele Ungarile osa Transilvaaniast ja Bulgaariale Lõuna-Dobruđa. 1941. aasta aprillis vallutasid Saksa, Itaalia, Ungari ja Bulgaaria väed Jugoslaavia. Iseseisvaks kuulutatud Serbia jäi Saksa sõjalise okupatsiooni alla, Montenegro oli kuni 1943. aastani Itaalia protektoraat, siis okupeerisid selle sakslased. Horvaatiast (Kroaatiast) sai Saksamaa ja Itaalia vasallriik, Sloveenia jagati Itaalia ja Saksamaa vahel, Makedoonia läks Bulgaariale, oma osa sai ka Ungari.

Bulgaaria, Ungari ja Rumeenia olid Saksamaa liitlased. Ka Rumeenia, vaatamata sellele, et oli sunnitud kahele esimesele loovutama suuri osi oma territooriumist. 1941. a juunis alanud sõjas Nõukogude Liidu vastu võitlesid idarindel Itaalia, Rumeenia, Soome ja Ungari armeed ning Slovakkia ja Horvaatia diviisid.

Saksamaa liitlased (peale Soome) ja vasallriigid ei olnud demokraatlikud riigid. Jälitati poliitilisi vastaseid, Saksamaa survele või soovile või ka siseriiklike jõudude initsiatiivil repressiivset juuret – Soome kõrval oli siin erandiks ka Bulgaaria. Eriti julm oli kodusõda Jugoslaavia erinevate poliitiliste jõudude relvaüksuste vahel. Osa neist võitles vahel ka sakslaste ja itaallaste vastu; Josip Broz Tito kommunistlikud partisanid aga võitlesid kõigi

* Artikkel on avaldatud ajakirjas Tuna nr. 4/2010, lk. 136–147.

eelnimetatute vastu.

1944.–1945. aastal tõrjus Nõukogude Liit Saksa väed Ida-Euroopast välja ning sundis sõjast väljuma Saksamaa liitlased. Jugoslaavia vabanes Saksa võimu alt suuresti oma jõul Tito partisanarmee juhtimisel, mida toetasid sovetid ja britid. Rumeenias ja Bulgaarias seati Punaarmee toel võimule Nõukogude-sõbralikud valitsused, kuid monarhia säilitati. Rumeenia ja Bulgaaria vahetasid esialgu vaid poolt ja nende armeed sõdisid edaspidi sakslaste vastu. Pärast sõda läks aga võim järk-järgult Stalini kontrolli all olevate kommunistide kätte. Juba 1944. aastal alanud verine arveteklaarimine „endiste” ja poliitiliste vastastega hoogustus veelgi. Jugoslaavias keskendus võim horvaat Tito kätte, kes kehtestas kommunistliku režiimi ja õiendas veriselt arved nii monarhistide, serbia tšetnikute, horvaadi ustašite kui ka teiste poliitiliste vastastega. Sloveenia oli järjestikku kolme totalitaarse režiimi – Itaalia fašistide, Saksa natside ja Tito kommunistide võimu all. Kuid Tito 1948. aastal puhkenud tüli Staliniga ning ka lääneriikide toetus (Marshalli plaani laiendamine Jugoslaaviale) võimaldas Jugoslaaviale suhtelise sõltumatuse Nõukogude Liidust.

Ehkki lääneriigid tunnustasid Poola iseseisvuse jätkumist ja Londonis tegutses Poola eksiilvalitsus ning Poola sõdurid võitlesid Saksamaa vastu nii Lääne- kui Idarindel, katkestas Nõukogude Liit 1943. aastal Poola pagulasvalitsuse tunnustamise ja seadis 1944. aastal ametisse oma kontrolli all oleva valitsuse (nn. Lublini komitee), millega leppisid ka lääneriigid. Poolas algas pagulasvalitsuse vastupanuliikumise, *Armija Krajowa* liikmete vangistamine. Aastail 1944–1947 võitles Poola armee Kagu-Poolas koostöös Nõukogude Liidu julgeolekuüksuste ja Tšehhoslovakkia vägedega ukraina iseseisvuslaste, Ukraina Ülestõusuarmee vastu.¹

Aastatel 1945–1948 võtsid kommunistid Ungaris võimu oma kätte. Tšehhoslovakkias suudeti demokraatia säilitada kuni 1948. aastani, siis õnnestus Nõukogude Liidu poolt toetatud kommunistidel võim haarata ka selles riigis. Tšehhoslovakkia saatus Teises maailmasõjas oli võrreldes teiste Ida-Euroopa riikidega teistsugune – Tšehhoslovakkia armee sõjas ei võidelnud,² tšehhi mehi ei mobiliseeritud ka Saksa armeesse. Vaatamata Tšehhimaa linnade pommitamisele olid purustused võrreldes teiste Euroopa riikidega väikesed ja tsiviilohvreid vähe. Tšehhi juudid suleti getodesse ja koonduslaagritesse ning tšehhid ise olid Böömi- ja Määrimaa protektoraadis vaid teise sordi kodanikud. See ning Tšehhoslovakkia riikluse hävitamise ja tšehhide alandamise vastureaktsioonina sündinud nn. Beneši dekreedid³ on üks Tšehhi-Saksa suhete probleeme tänini.

Pärast Teist maailmasõda pidi Tšehhoslovakkia loovutama Nõukogude Liidule Põhja-Bukoviina. Ungari tagastas Rumeeniale 1940. aastal omandatud Transilvaania. Kuid aastail 1939–1940 Nõukogude Liidu poolt hõivatud Poola ja Rumeenia territooriumid jäid Nõukogude Liidule. Vastutasuks viimasele loovutatud Ida-Poola (ehk siis Lääne-Ukraina ja Lääne-Valgevene) eest sai Poola osa Ida-Preisimaast, Danzigi, Pommeri ja Sileesia – Poola läänepiir nihutati kuni Oderi ja Neisse jõgedeni. Saksa vähemuse ümberasustamine vastavalt

¹ Selle kohta vt. Ukraina Ülestõusuarmee. Alistamatute ajalugu (näituse tekstid).

⟨http://www.esm.ee/public/Ukraina_Ulestõusuarmee.pdf⟩ (12.10.2010).

² Kui välja arvata Londoni eksiilvalitsuse organiseeritud 1. soomusbrigaad, mis osales Normandia dessandis, ja üks Põhja-Aafrikas võidelnud pataljon ning armeekorpus Punaarmee ridades 1945. aastal.

³ Tšehhoslovakkia presidendi Edvard Beneši (1884–1948, president 1935–1948, 1938–1945 eksiilis) järgi nimetatud Tšehhoslovakkia (eksiil)valitsuse poolt 1945–1946 välja antud dekreedid, mis olid Tšehhi saksa vähemuse Saksamaale väljasaatmise ning nende vara konfiskeerimise õiguslikuks aluseks; osa dekreete puudutas ka ungarlasi ning „tšehhi ja slovaki rahva reetureid ja vaenlasi”.

Potsdami konverentsi otsusele Poolale läinud aladelt, Tšehhoslovakiast ja Ungarist ning eriti nende varade konfiskeerimine komplitseerib tänini Tšehhoslovakkia ja Poola suhteid Saksamaaga. Saksamaa Nõukogude okupatsioonitsoon muudeti 1949. aasta oktoobris jäägitult Nõukogude Liidu mõjusfääri kuuluvaks Saksa Demokraatlikuks Vabariigiks.⁴

Lääneriigid rakendasid okupeeritud Balti riikide suhtes okupatsiooni mittetunnustamise poliitikat, võimaldades nende riikide diplomaatiliste esinduste tegevuse jätkumise. Ka valdav osa Balti riikide kodanikest ja nende järeltulijatest kodumaal ei samastanud end sovetliku režiimiga, ehkki sunniti sellega rohkem või vähem leppima. Seetõttu oli Balti riikide iseseisvuse taastamine mõneti lihtsam. Ida-Euroopa riikides, mis säilitasid suveräänsuse, laienes omariikluse tunnetus ka sõjajärgsele ajastule, mis tekitab probleeme kommunistliku perioodiga toimetulekul. Selle kohta vaid üks mõnevõrra utreeritud näide – KGB kaastööline Eestis ei tegutsenud ei enese ega ka teiste teada Eesti huvides; Bulgaaria salateenistuse agent võis aga täie kindlusega väita, et tegutseb Bulgaaria huvides.

Sarnaselt Eesti eksiilvalitsusele olid lääneriikides ka mitme Ida-Euroopa riigi pagulasvalitsused,⁵ mida ametlikult ei tunnustatud, ehkki üksikasjades on erijuhtumeid. Kui Balti riikide okupeerimise mittetunnustamine võimaldas käsitleda Eesti eksiilvalitsust oma kodanike ainsa seadusliku esindusena, siis Ida-Euroopa riikide puhul seda võimalust ei olnud. Lääneriigid olid idabloki riikidega diplomaatilistes suhetes. Eesti eksiilvalitsuse positsioonile oma riigi ajaloos oli kõige lähedasem Poola eksiilvalitsuse staatus – nii, nagu viimane peaminister presidendi ülesannetes Heinrich Mark andis 1992. aasta oktoobris oma volitused üle presidendiks valitud Lennart Merile, andis ka Poola viimane eksiilpresident, tänavu Smolenski lennuõnnetuses hukkunud Ryszard Kaczorowski 22. detsembril 1990 oma volitused üle presidendiks valitud Lech Wałęsalle.

1990. aastad

1990. aastateks olid Ida-Euroopa riigid erinevates olukordades, seda ka lähiminekuvu uurimise ja mõtestamise asjus. Kui Leedu, Läti ja Eesti taastasid omariikluse ning tegelesid esialgu eeskätt sovetliku okupatsiooni ajal massirepressioonide ohvriks langenud kaaskodanike saatuse, matusepaikade väljaselgitamise ja ellujäänute rehabiliteerimise ning neile toetussüsteemide väljatöötamisega, siis endise idabloki riikide probleemid olid mõneti teistsugused.

Ida-Saksamaal võeti endise riikliku julgeolekuteenistuse (Stasi) arhiivid parlamentaarse kontrolli alla kohe pärast demokraatlikult valitud Rahvakoja ametisseastumist. 1990. aasta juunis kogunes julgeolekuteenistuse laialisaatmise kontrollimiseks moodustatud Rahvakoja erikomisjon Joachim Gaucki juhtimisel. Pärast Saksamaa taasühinemist 1990. aasta oktoobris nimetati Gauck Saksamaa valitsuse erivolnikuks Stasi-toimikute asjus. Tänapäeval on selle asutuse nimi Endise Saksa Demokraatliku Vabariigi Riikliku Julgeolekuteenistuse Toimikute Liiduvolinik.⁶ Täna on arhiveeritud 111 000 jooksvat meetrit toimikuid ning 39 miljonit kartoteegikaarti, 1,44 miljonit ühikut mitmesugust fotomaterjali, 31 300 helidokumenti ja 2734 filmi ja videot. 2010. aasta esimeseks pooleks olid asutuse töötajad rahuldanud ligi 3

⁴ Väljapoole idablokki jäänud Soome ja Austria ajaloo küsimusi alljärgnevalt ei käsitleta.

⁵ Vt. nt. Polish Presidents. <<http://www.president.pl/en/about-poland/polish-presidents/>> (12.10.2010).

⁶ Saksa keeles *Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik* <<http://www.bstu.bund.de>> (12.10.2010).

miljonit kodanike teabetaotlust, kontrollinud 1,75 miljonil korral avalikus vms. teenistuses olevate isikute tausta, rahuldanud ajakirjanike või õpetlaste uurimistaotlusi rohkem kui 24 000 korral ning ligi pool miljonit rehabiliteerimise, hüvitamise ja kohtuliku jälitamisega seotud taotlust.⁷ Saksamaal on totalitaarsest minevikutaagast vabanemise tähtsust teadvustatud juba alates Teise maailmasõja järgsest ajast. SDV kokkuvarisemisele järgnenud Saksamaa taasühendamine ei pidanud olema mitte ainult territoriaalne ja majanduslik, vaid ka vaimne. Stasi arhiivide ja laiemalt kommunistliku režiimi pärandiga tegelemise materiaalsed võimalused olid Saksamaal iseenesestmõistetavalt palju suuremad kui teistes Ida-Euroopa riikides ja Balti riikides.

Stasi juht aastatel 1957–1989 Erich Mielke (1907–2000) võeti 1989. aastal eeluurimiseks vahi alla. 1993. aastal mõisteti ta süüdi mitte Stasiga seoses, vaid kahe politseiniku tapmise eest 1931. aastal, kui Mielke oli Berliinis ühe kommunistide paramilitaarse rünnakrühma liige. Ta mõisteti kuueks aastaks vangi ja vabastati 1995. aastal ennetähtaegselt. Stasi välisluure juht Markus Wolf (1923–2006), kes 1990. aastal Nõukogude Liitu põgenes, palus pärast augustiputši nurjumist Austriast varjupaika ja andis end lõpuks Saksa võimude kätte, mõisteti 1993. aastal Düsseldorfis kohtus riigireetmises süüdi. Saksamaa Konstitutsioonikohus tühistas selle otsuse, sest Wolfi süüks pandud spionaaž toimus Saksa DV kui suveräänse riigi ülesandel ja vastavuses selle seadustega.

Tšehhoslovakkias oli pärast „sametrevolutsiooni“ üheks olulisemaks ettevõtmiseks nn. lustratsiooniseaduse vastuvõtmine. 1991. aasta oktoobris vastu võetud seaduse eesmärk oli piirata endiste kommunistliku partei kõrgete ametnike ning julgeolekuteenistuse kaastöölise ja agentide avalikus sfääris tegutsemise võimalusi.⁸ Neid oli keelatud tööle võtta avaliku teenistuse kõrgematele astmetele, kohtutesse ja prokuratuuri, julgeolekuteenistusse, sõjaväes ametikohtadele, mis eeldasid auastet alates kolonelist, riigiettevõtete juhtkonda, keskpanka, raudteele, kõrgematele akadeemilistele ametikohtadele ning riiklikku raadiosse ja televisiooni. Seaduse eesmärk oli vältida 1948. aasta veebruari kommunistliku võimuhaaramise kordumist, mille teostamise üks vahendeid oli riigi võimustruktuuride infiltratsioon kommunistide poolt. Lustratsiooniseadust kritiseeriti mitmest aspektist. Üks olulisemaid etteheiteid oli näiteks, et kellegi esinemine värvatavate agentide nimekirjas ei tähendanud veel tegelikku värbamist ega koostööd kommunistliku salateenistusega.⁹ Veel 2008. aasta sügisel puhkes skandaal, kui totalitaarsete režiimide uurimise keskuses tegutsev ajaloolane Adam Hradilek avaldas dokumendid, mille kohaselt maailmakuulus kirjanik ja tšehhi haritlaskonna „vaimne südametunnistus“ Milan Kundera oli 1950. aastal 20-aastase üliõpilasena politseile üles andnud antikommunistliku liikumise aktivisti Miroslav Dvořáčeki. Viimane mõisteti 22 aastaks vangi, millest tal 15 aastat tuli veeta sunnitöölisena

⁷ BStU in Zahlen. Stand 30.6.2010. Die Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik.

http://www.bstu.bund.de/cIn_012/nn_712442/DE/Behoerde/BStU-in-Zahlen/bstu-in-zahlen__node.html__nnn=true (12.10.2010); vt ka Joachim Gauck. Mõistmine ja toimetulek. – Akadeemia nr. 5, 2001, lk. 932–954.

⁸ Inglisekeelne tõlge: Act of 4th October 1991 determining some further prerequisites for certain positions in state bodies and organizations of the Czech and Slovak Federative Republic, the Czech Republic and the Slovak Republic <http://www.ustrcr.cz/data/pdf/normy/act451-1991.pdf>. (12.10.2010).

⁹ K. Williams. A Scorecard for Czech Lustration. – Central Europe Review, vol. 1, no. 19 1 November 1999. <http://www.ce-review.org/99/19/williams19.html#notes> (12.10.2010)

uraanikaevanduses. Mis toona juhtus, pole tänini päris üheselt selge, kuid Kundera juhtum heitis kommunistliku mineviku uurijatele halba varju just tšehhi vaimueliidi silmis.

Tuleb lisada, et aastatel 1998–2006 moodustasid Tšehhi valitsuse sotsiaaldemokraadid, kes parlamendi alamkoja valimistel said kolm korda järjest rohkem kui 30% häältest. Erakonna toetajateks on suuresti inimesed, kes ei ole vabad Husáki aegade nostalgias. Tšehhi poliitikas on oluline koht ka kommunistidel, kes näiteks 2002. a. alamkoja valimistel said 18% häältest. See on üks põhjuseid, miks kommunistliku mineviku mõtestamine Tšehhimaal 1990. aastate teisel poolel soikus.

Poola probleemid olid mõneti teistsugused. Erich Honecker Ida-Saksamaal ja Gustáv Husák Tšehhoslovakkias püsisid kindlalt võimul kuni 1989. aastani. Poola kommunistlik juhtkond aga pidi selleks, et vältida ametiühinguliikumise „Solidarsus” juhitud rahvaliidumise väljumist kontrolli alt, samuti selleks, et ära hoida Nõukogude Liidu ja teiste idabloki riikide sõjavägede interventsiiooni, määrama 1981. aastal riigi etteotsa kindral Wojciech Jaruzelski. Jaruzelski kehtestas sõjaseisukorra ning valitses riiki parteijuhi, peaministri, riiginõukogu esimehe ja viimati presidendina kuni 1990. aastani. See tähendab – kommunistliku režiimi langemine ei tulnud poolakatele ootamatult, vaid selle märke oli õhus juba vähemalt kümme aastat. Poola elanikkonna jaoks oli suur tähtsus ka sellel, et aastail 1978–2005 oli paavstiks poolakas Johannes Paulus II. Erinevalt tšehhidest, kes Nõukogude Liitu vähemalt Praha kevadeni käsitlesid pigem liitlasena, oli Poola ja Nõukogude Liidu ajaloos olnud mitu tõsist konflikti. Eelkõige oli selleks NSVL-i sõjakäik Poola vastu 1939. aasta septembris ning järgnenud Poola iseseisvuse hävitamine, Poola eliidi tapmine 1940. aasta kevadel (Katõni massimõrv) ning poolakate massiline küüditamine 1939. aastal Nõukogude Liiduga liidetud aladelt. Kuhugi ei olnud kadunud ka mälestus Venemaa ja poolakate ajaloolisest vastasseisust alates Poola jagamistest 18. sajandi lõpul, 19. sajandi Poola ülestõusude verisest mahasurumisest, poola patriootliku eliidi repressioonidest ning poolakate õiguste piiramisest Tsaari-Venemaal. Seoses Katõni teemaga on Venemaa pärast Nõukogude Liidu lagunemist esile tõstnud Punaarmee sõjavägede ebainimliku kohtlemise Punaarmee lüüasaamise järel Varssavi all 1920. aastal.

Võtmeküsimuseks oli algul Katõni massimõrv, mida Nõukogude Liit väitis kogu sõjajärgse aja sakslaste süüks – ja mille eest 1946. aasta jaanuaris ka seitse *Wehrmacht*’i ohvitseri Leningradi näidisprotsessil surma mõisteti ja avalikult hukati. 13. aprillil 1990 tunnistas Nõukogude Liidu juht Mihhail Gorbatšov Nõukogude Liidu süüd Katõni massimõrvas ja Boriss Jeltsini korraldusel anti poolakatele 1992. a. sügisel üle ka Katõniga seotud dokumentide koopiad. Kuid Venemaa sõjaväeprokuratuur lõpetas 2004. aastal kriminaalasja uurimise aegumise tõttu ning 2009. aastal kinnitas selle otsuse Venemaa ülemkohus. Asi tõusis uuesti päevakorrade seoses režissöör Andrzej Wajda 2007. aastal vändatud filmiga „Katyń”. 2010. aasta aprillis hukkus lennuõnnetuses Smolenski lennuväljal kõrgetasemeline Poola delegatsioon eesotsas Poola presidendi, viimase eksiilpresidendi, parlamendi liikmete ja sõjaväe juhtidega, kes olid teel Katõni massimõrva 70. aastapäeva mälestustalitusele. 2010. aasta mais andis Venemaa president Dmitri Medvedev Poolale üle veel Katõniga seotud dokumente.

1990. aastate alguses alustas lustratsiooniga ka Poola. Pärast pikki vaidlusi valitsuses ja parlamendis nõudis Seim 1992. a. mais nende poliitikute nimede avalikustamist, kes olid teinud koostööd kommunistliku Poola salateenistusega. Paari päeva pärast esitas toonane siseminister Antoni Macierewicz nimekirja 64 nimega, kus aga olid segamini salateenistuse

ohvrid ja tegelikud agendid; nimekirjas oli ka selleaegne president ja „Solidaarsuse” liider Lech Wałęsa, keda süüdistati agendina „Bolek” salateenistuse kasuks töötamises. Järgnes valitsuskriis ja lustratsioonide osutus diskrediteerituks. 2006. aastal kehtestas Jarosław Kaczyński konservatiivne valitsus uue lustratsiooniseaduse, mille kohaselt tulnuks umbes 700 000 Poola kodanikul alla kirjutada deklaratsioonile selle kohta, et nad ei ole teinud koostööd kommunistliku režiimi salateenistustega.¹⁰ Bronisław Geremek (1932–2008), ajaloolane ja üks tuntumaid Poola poliitikuid, kes oli sel ajal Euroopa Parlamendi saadik, keeldus 2007. a. aprillis avalikult seda kohustust täitmast. 2007. a. mais tühistas Poola konstitutsioonikohus suure osa seaduse rakendamise paragrahve.¹¹

2008. aastal tulid Wałęsa suhted kommunistliku salateenistusega taas esile. Poola Mälu Instituudi kaastööline ajaloolane Sławomir Cenckiewicz avaldas siis kaks raamatut Wałęsa sidemete kohta Poola kommunistliku salapolitsei kohta.¹² Teema oli Poola ajakirjanduses päevakorral ka veel tänava sügisel.¹³

Saksamaa, Tšehhoslovakkia ja Poola kogemused näitavad, et isegi juhul, kui salateenistuste arhiivid koos agenditoimikute ja -kartoteekidega on täielikult riigi käsutuses ning dokumentide ehtsust on kinnitanud eksperdid, ei ole alati sugugi lihtne üheselt otsustada, kas igal konkreetsel juhul oli tõepoolest tegemist salajase kaastöölise või mitte. Samuti on taaskord selgunud igale avarama pilguga ajaloolasele juba ülikooli ajast teada tõde, et minevik on väga harva süüdimõistvaid otsuseid langetada võimaldavalt mustvalge.

Riiklikud või riigi toetusel rajatud ja tegutsevad asutused totalitaarse mineviku uurimiseks

20. sajandi ajalooga tegelevaid asutusi väljaspool akadeemilist kogukonda on Ida-Euroopas üsna palju. Niisugune paljus on eeskätt tingitud erinevatest ajalooga seotud probleemidest ja ka asutustele pandud ülesannetest. Eestis ei ole asjad teisiti. Esimestena rajati 1990. aastate alguses parlamendi juures tegutseva komisjonina Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, mille ülesandeks seati kokkuvõtte koostamine Eesti inimkaotustest ja materiaalsetest kaotustest okupatsioonide ajal. Komisjoni juhtis algul Jaan Kross ja hiljem Vello Salo. Komisjoni tegevuse tulemuseks oli 2005. aastal ilmunud „Valge raamat”¹⁴ ja lisaväärtuseks nn. ORURK-i sari rohkem kui 20 uurimistööst ja biograafilise teatmeteosega erinevatel teemadel.¹⁵ Pärast Leedu, Läti ja Eesti presidentide kohtumist 1998. aasta mais asutati kõigis kolmes riigis ajalookomisjonid okupatsiooniaastatel toimunu

¹⁰ Seadus jõustus 2007. a. aprillis. Inglisekeelne tõlge: Act of 18 October 2006 on the Disclosure of Information on Documents of State Security Agencies from the period between the years 1944–1990 and the Content of such Documents. <http://www.ipn.gov.pl/portal/en/31/328/Act_on_the_Disclosure_of_Information.html> (12.10.2010).

¹¹ A. Bota. Ein Staat röntgt sein Volk. – Die Zeit 2007, nr. 19 <http://www.zeit.de/2007/19/Ein_Staat_roentgt_sein_Volk> (12.10.2010); vt. ka T. Garton Ash. Poland has made a humiliating farce out of dealing with its red ghosts. – The Guardian, 24. mai 2007 <<http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2007/may/24/comment.comment>>.

¹² S. Cenckiewicz, P. Gontarczyk. SB a Lech Wałęsa. Przyczynek do biografii. Warszawa, 2008; S. Cenckiewicz. Sprawa Lecha Wałęsy. Poznań, 2008.

¹³ Vt. P. Semka. Utracona część ojca Macieja. – Rzeczpospolita, 15. september 2010 <<http://www.rp.pl/artykul/535820.html>> (12.10.2010).

¹⁴ Valge raamat eesti rahva kaotustest okupatsioonide läbi. Tallinn, 2005. <<http://www.just.ee/orb.aw/class=file/action=preview/id=12723/ValgeRaamat.pdf>> (12.10.2010).

¹⁵ Viimati 21. köitena H. Lindmäe. Suvesõda Viljandimaal 1941. Tartu, 2004.

uurimiseks. Eesti president Lennart Meri kutsus Eesti komisjoni juhiks soome diplomaadi Max Jakobsoni. Ka ülejäänud komisjoni liikmed olid välismaalased. Komisjoni tegevuse aluseks võeti Rahvusvahelise Kriminaalkohtu Rooma statuutide definitsioonid inimsusvastaste kuritegude, sõjakuritegude ja genotsiidi kohta.¹⁶ 2008. aasta detsembris viimase koosoleku pidanud komisjoni tegevust jätkab president Toomas Hendrik Ilvese asutatud Eesti Mälu Instituut, mis oma peamiselt ajaloolises uurimistöös lähtub Inimõiguste Ülddeklaratsioonist.¹⁷

Pärast Eestit okupeerinud riikide julgeolekuorganite või relvajõudude luure- või vastuluureorganite teenistuses olnud või nendega koostööd teinud isikute arvelevõtmise ja avalikustamise korra seaduse¹⁸ vastuvõtmist 1995. aastal tegeleb Kaitsepolitsei Eestit okupeerinud riikide julgeoleku- ja luureteenistuste teenistuses olnud Eesti kodanike ja elanike arvelevõtmise ning nende nimede avalikustamisega Riigi Teatajas, kes oma niisugusest tegevusest Kaitsepolitseile ei teatanud. Enam-vähem samal ajal alustas Kaitsepolitsei ka okupatsioonide ajal Eestis toime pandud aegumatute inimsusvastaste kuritegude uurimist. Tabatud süüdlased anti kohtu alla, mitmes Euroopa Inimõiguste Kohtusse edasi kaevatud asjas on rahvusvaheline kohus Eesti kohtusüsteemi tegevuse õigeks tunnistanud.¹⁹

21. sajandi alguses jätkus nii presidendi, parlamendi kui ka valitsuse tegevus okupatsiooniaastatel toimunu mõtestamisel ja ka okupatsioonide tagajärgede ületamise seadusandlikul reguleerimisel. 2001. aasta suvel, 1941. aasta küüditamise 60. aastapäeval, korraldas president Lennart Meri ringreisi läbi kõigi Eesti maakondade, kus kohtus okupatsioonivõimude poolt represseeritute ja andis kõigile isiklikult üle Murtud Rukkilille märgi. Märk oli mõeldud vaid presidendipoolse sümboolse tunnustusena Eesti kodanikuna võõrvõimu all üleelatud kannatuste eest, kuid 2004. aastal kinnitas Vabariigi Valitsus ka Murtud Rukkilille märgi kui okupatsioonivõimude poolt represseeritud isikute välismärgi statuudi.²⁰

Riigikogu deklaratsioon okupatsioonirežiimide kuritegude kohta võeti vastu 18. juunil 2002.²¹ Viimase suurema aktina võttis Riigikogu 2003. aasta detsembris vastu okupatsioonirežiimide poolt represseeritud isiku seaduse, mis defineerib isikute ringi, keda Eesti Vabariigis käsitatakse õigusvastaselt represseeritud isikute ja represseeritute võrdsustatud isikutena, sätestab nende õigused ja üldjoontes ka represseeritutele ettenähtud hüvitised ja

¹⁶ Vt. Rome Statute of the International Criminal Court. <<http://untreaty.un.org/cod/icc/statute/romefra.htm>> (12.10.2010).

¹⁷ Vt. Eesti Mälu Instituut. <<http://www.mnemosyne.ee>> (12.10.2010).

¹⁸ Riigi Teataja I 1995, nr. 17, lk. 23 <<https://www.riigiteataja.ee/ert/act.jsp?id=184536>> (12.10.2010).

¹⁹ Vt. Fourth Section Decision as to the Admissibility of Application no. 23052/04 by August Kolk, Application no. 24018/04 by Petr Kislyiy against Estonia. <<http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=Kolk&sessionId=60877392&skin=hudoc-en>>; Fourth Section Decision as to the Admissibility of Application no. 14685/04 by Vladimir Penart against Estonia <<http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=Penart&sessionId=60877392&skin=hudoc-en>> (20.10.2010)

²⁰ Murtud Rukkilille märgi andmise ning kandmise kord ja Murtud Rukkilille märgi kirjeldus. Vabariigi Valitsuse 1. novembri 2004. a. määrus nr. 317. – Riigi Teataja I 2004, lk. 78, 531. <<https://www.riigiteataja.ee/ert/act.jsp?id=813584>> (12.10.2010).

²¹ Okupatsioonirežiimi kuritegudest Eestis. Riigikogu 18. juuni 2002. a avaldus. – Riigi Teataja I 2002, lk. 52, 326. <<https://www.riigiteataja.ee/ert/act.jsp?id=174385>> (12.10.2010).

soodustused.²² Seaduse ettevalmistamiseks ja selle elluviimiseks moodustas valitsus asjatundjate komisjoni, mis algul tegutses justiitsministeeriumi juures. Tänapäeval tegutseb „Poliitilistel põhjustel repressseeritud inimeste sotsiaalsete tagatiste küsimuste läbitöötamiseks moodustatud asjatundjate komisjon” siseministeeriumi juures. Komisjoni kuuluvad repressseeritute organisatsioonide, okupatsioonide ajaloo uurijate ja riigiasutuste esindajad.

Eestis on okupatsioonikuritegude süüdlaste kohtulik jälitamine, endiste julgeolekuasutuste arhiivide haldamine ja okupatsioonide ajaloo uurimine institutsionaalselt eristatud – kriminaalasjadega tegeleb kaitsepolitsei, Eestisse jäänud Nõukogude Liidu julgeolekuasutuste arhiivid on Rahvusarhiivile üle antud ja ajaloo uurimisega tegelevad mitu uurimiskeskust. Paljudes Ida-Euroopa riikides on aga moodustatud suured totalitarismi ajaloo uurimiskeskused, mis ühendavad ühe katuse alla kõik need funktsioonid.

Tšehhimaal koondati parlamendi poolt 8. juunil 2007 vastuvõetud seadusega ühe katuse alla totalitaarsete režiimide uurimise instituut ning julgeolekuteenistuste arhiivid (arhiivide üleandmise Rahvusarhiivile näeb seadus ette alles 2030. aastal). Asutuse nimi on Totalitaarsete Režiimide Uurimise Instituut ja Julgeolekuteenistuste Arhiiv.²³ Seadus defineeris uuritavad perioodid: „mittevabaduse ajastu” 30. septembrist 1938 kuni 4. maini 1945 ja „kommunistliku totalitaarse võimu ajastu” 25. veebruarist 1948 kuni 29. detsembrini 1989. Julgeolekuteenistustena käsitleb seadus mõnede eranditega Tšehhoslovakkia siseministeeriumi, Tšehhimaal Sotsialistliku Vabariigi Siseministeeriumi, politseid, vanglate ametit, piirivalvejõude, sisevägede ministeeriumi, Tšehhoslovakkia Rahvaarmee Kindralstaabi luureteenistust ning Tšehhimaal Sotsialistliku Vabariigi justiitsministeeriumi vanglate ameti sisekaitseosakonda. Seadusega piiritleti ka isikute ring, kes saavad töötada instituudi või arhiivi juhtivatel ametikohtadel. Nad ei tohi 25. veebruarist 1948 kuni 15. veebruarini 1990:

- a) olla olnud Tšehhoslovakkia või Slovakkia kommunistliku partei liikmed ja liikmekandidaadid;
- b) lõpetanud kõrgemat poliitilist, sõjaväe- või julgeolekuõppeasutust ei Tšehhoslovakkias ega ka mõnes teises Varssavi Lepingu Organisatsiooni liikmesriigis;
- c) olla olnud julgeolekuteenistuste töötaja või agent või registreeritud kaastööline, välja arvatud kohustuslik ajateenistus;
- d) olla olnud mõne teise Varssavi Lepingu Organisatsiooni liikmesriigi julgeolekuteenistuse kaastööline või agent.²⁴

Asutuse moodustamine osutus võimalikuks pärast parempoolsete erakondade edu valimistel. Instituut on parlamentaarse kontrolli all, selle nõukogu liikmeteks on seitse Tšehhi parlamendi ülemkoja – Senati – liiget. Kohe pärast asutamist sattus totalitaarsete režiimide uurimise instituut poliitiliste tõmbetuulte kätte. Õli valas tulle eelpoolmainitud skandaal seoses Milan Kunderaga. 2010. a. kevadel tagandati nõukogu otsusel instituudi juht dr. Pavel

²² Okupatsioonide poolt repressseeritud isiku seadus. – Riigi Teataja I 2003, lk. 88, 589. <<https://www.riigiteataja.ee/ert/act.jsp?id=12907100>> (12.10.2020).

²³ Tšehhi keeles: Ústav pro studium totalitních režimů a Archiv bezpečnostních složek, vt. www.ustrcr.cz.

²⁴ Zákon ze dne 8. června 2007 o Ústavu pro studium totalitních režimů a o Archivu bezpečnostních složek a o změně některých zákonů. Sbírnka zákonů 2007, 59, 181 <http://www.ustrcr.cz/data/pdf/zakon181_07.pdf> (12.10.2010); seesama inglise keeles vt. <<https://www.ustrcr.cz/data/pdf/normy/act181-2007.pdf>>.

Žáček ja tema asemele nimetati dr. Jiří Pernes. Viimase kohta avalikkuse ette jõudnud andmed tema tegevusest kommunistliku korra ajal viisid aga Pernes tagandamiseni poolteise kuu pärast. Seejärel juhtis instituuti kolm kuud kohusetäitja. 16. augustil 2010 nimetati uueks direktoriks 47-aastane magister Daniel Herman, kes on lõpetanud vaimuliku õppeasutuse ja 1989. aastal katoliku preestriks pühitsetud.

Poola Mälu Instituut (Rahvusliku Mälu Instituut – Poola Rahva Vastu Toime Pandud Kuritegude Uurimise Komisjon)²⁵ asutati Poola Seimi otsusega 1998. aasta detsembris ja alustas tegevust 2000. aasta 1. juulil, kui ühe katuse alla viidi julgeolekuteenistuste arhiivid ja ajalouurijad. Instituudil on 11 haruosakonda linnades, kus asuvad apellatsioonikohtud, ja seitse esindust mujal Poolas. Instituudi ülesandeks seati Poola rahva Teises maailmasõjas ja sõjajärgsel ajal kantud kaotuste mälestuse jäädvustamine ning okupatsiooni-, natsismi- ja kommunismivastase võitluse isamaaliste traditsioonide alalhoidmine. Samuti on instituudi ülesandeks uurida inimsusvastaseid kuritegusid, sõjakuritegusid ja kuritegusid rahu vastu ning kompenseerida inimeste kannatusi riigipoolse inimõiguste rikkumise tõttu kommunistliku režiimi ajal. Instituudi tegevus katab ajavahemiku 1. septembrist 1939 kuni 31. detsembrini 1989. Instituudil on neli osakonda:

- a) Poola rahva vastu toime pandud kuritegude uurimise osakond (tegeleb kriminaalasjade uurimisega);
- b) arhiivitoimikute säilitamise ja avalikustamise amet;
- c) haridusalase tegevuse amet;
- d) amet, mis tegeleb julgeolekuasutuste arhiivide alusel avalikku jms teenistuses olevate või teenistusse astuvate isikute süümedklaratsioonide kontrollimisega.²⁶

Ka Poola Mälu Instituut on sattunud avalike väitluste objektiks seoses eelpoolmainitud kahtlustustega Lech Wałęsa koostöös Poola salateenistustega kommunistliku valitsuse perioodil. 2010. aasta aprillis hukkus lennuõnnetusel Smolenski lennuväljal 2005. aasta detsembrist instituuti juhtinud professor Janusz Kurtyka (1960–2010), kes kuulus delegatsiooni koosseisu, mis oli teel Katõni massimõrva 70. aastapäeva mälestusüritusele. Praegu juhib instituuti presidendi kohusetäitjana dr. Franciszek Gryciuk.

Samad ülesanded on teistes Ida-Euroopa riikdes jagatud mitme asutuse vahel. **Ungaris** asutati 2003. aastal Ungari Riikliku Julgeoleku Ajalooarhiiv,²⁷ mille ülesandeks on nii informatsiooni avalikustamine kui ka uurimistöö. Arhiiv koondab julgeolekuasutuste dokumente ajavahemikust 21. detsember 1944 kuni 14. veebruar 1990. Arhiiv järgib oma tegevuses Saksamaa Stasi arhiivide liiduvoliniku aparadi tegevusmudelit – igal isikul on õigus tutvuda tema kohta olemasolevate materjalidega, samuti võimaldatakse juurdepääs arhiividele teadlastele ja ajakirjanikele.²⁸ Lisaks tegutsevad Ungaris veel mitu

²⁵ Poola keeles: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, vt. <<http://www.ipn.gov.pl>>.

²⁶ Vt. The Institute of National Remembrance Guide <<http://www.ipn.gov.pl/dokumenty/zalaczniki/2-628.pdf>> (12.10.2010).

²⁷ Ungari keeles: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, vt. <http://www.abtl.hu/>.

²⁸ Vt. ingliskeelne tõlge: Act No. III of 2003 On the Disclosure of the Secret Service Activities of the Communist Regime and on the Establishment of the Historical Archives of the Hungarian State Security <http://www.abtl.hu/html/en/acts/ABTL_4_2003_evi_III_tv_e.pdf> (12.10.2010).

totalitarismiperioodi uurimisega tegelevat asutust, nende hulgas 1956. aasta Ungari Revolutsiooni Ajaloo Instituut,²⁹ Terrori Maja (muuseum) jt.

Rumeenias tegeleb ajaloolise uurimistööga Kommunismi Kuritegude Uurimise ja Rumeenia Paguluse Mälestuse Instituut, mis uurib aastatel 1945–1989 toime pandud kommunistliku režiimi kuritegusid ja Rumeenia paguluse ajalugu aastatel 1940–1989. Esialgu kaks erinevat asutust ühendati 2010. aastal.³⁰ Kommunistliku Rumeenia julgeolekuteenistuse Securitate arhiive haldab eraldi riiklik komisjon (CNSAS), mis oma praeguse kuju sai 2008. aastal.³¹ Rahvusvahelist tähelepanu Rumeenia lähiajaloole suurendas 2009. a. Nobeli kirjanduspreemia määramine Rumeenia sakslasest Herta Müllerile, kelle looming käsitleb elu Rumeenias kommunistliku režiimi ajal. Sellele pühendas ta ka oma kõne Nobeli preemia kättesaamisel.³²

Bulgaarias asutati 2006. aastal Bulgaaria Riikliku Julgeoleku ja Bulgaaria Rahvaarmee luureteenistuste dokumentide avalikustamise ja nende asutustega koostööd teinud Bulgaaria kodanike paljastamise komisjon.³³

Slovakkias tegutseb alates 2002. aastast Rahvusliku Mälu Instituut,³⁴ mis oma ülesannetelt ja ülesehituselt sarnaneb Poola ja Tšehhi instituutidele.

Sloveenia justiitsministeeriumi juures asutati 2005. aastal ebaõigluse heastamise ja rahvusliku leppimise sektor, mis 2008. reorganiseeriti Rahvusliku Leppimise Uurimiskeskuseks.³⁵ Keskuse ülesandeks on Sloveenia lähiajaloo uurimine, kusjuures erilist tähelepanu osutatakse Itaalia fašistide, Saksa natside ja Tito kommunistide võimuperioodidele Sloveenias Teise maailmasõja ajal ja pärast seda. Keskuse põhilised tegevusvaldkonnad on vägivalda erinevate vormide ja inimõiguste rikkumise uurimine, tunnistuste ja mälestuste kogumine, kuid eelkõige avalikkuse teavitamine totalitaarsete režiimide kuritegudest ja olemusest. Keskuse direktor on magister Andreja Valič.³⁶

Ka **Horvaatias** ja **Serbias** on hakatud tegelema samasuguse uurimistööga.

²⁹ Vt. Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézetek Közalapítvány <<http://www.rev.hu/portal/page/portal/rev/aktualitasok>> (12.10.2010).

³⁰ Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc <<http://www.crimelcomunismului.ro>> (12.10.2010).

³¹ Rumeenia keeles: Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității, vt. <<http://www.cnsas.ro>> (12.10.2010).

³² Vt. Jedes Wort weiß etwas vom Teufelskreis <http://nobelprize.org/nobel_prizes/literature/laureates/2009/muller-lecture_ty.html> (20.10.2010).

³³ Komisija za razkrivane na dokumentite i za objavjane na pronadležnost na bŕlgarski graždani kŕm Dŕžavna sigurnost i razuznavatelnite službi na Bŕlgarskata narodna armija <<http://www.comdos.bg>> (12.10.2010).

³⁴ Slovaki keeles: Ústav pamäti národa. Vt. <<http://www.upn.gov.sk>> (12.10.2010).

³⁵ Sloveeni keeles: Študijski center za narodno spravo. Vt. <<http://www.scnr.si>> (12.10.2010).

³⁶ Samas.

Saksamaa uurimisasutustest väärrib Stasi-arhiivide keskuse kõrval märkimist ka Saksamaa Sotsialistliku Ühtsuspartei Diktatuuri Uurimise Liitvabariiklik Sihtasutus,³⁷ mille asutas Bundestag oma seadusega 1998. aasta suvel.³⁸ Loomulikult on Saksamaal ka hulk asutusi, mis tegelevad natsliku režiimi ajaloo uurimisega. Saksamaa 20. sajandi ajaloost tuleneb palju suurem tähelepanu totalitaarsete režiimide mõtestamisele kui teistes riikides. Üleriiklikest asutustest on oluline ka Saksamaa siseministeeriumi haldusalas tegutsev Poliitilise Hariduse Keskus,³⁹ mille publikatsioonide seas on olnud olulisel kohal eeskätt Hitleri režiimi mõtestavad haridusliku iseloomuga trükised, millel on paljuski ametliku ajalookäsitluse hõng man. Need on ilmunud sarjas „Informationen zur politischen Bildung“⁴⁰ ja on mõeldud eeskätt gümnaasiumiõpilastele. Ka siinkirjutajal oli 17 aastat tagasi võimalus osaleda ühel selle asutuse kahepäevase kursusel.

Läti uurimisasutused erinevad mõneti Eesti vastavatest institutsioonidest. Kui pärast Balti riikide presidentide kohtumist kutsus Eesti president kokku rahvusvahelise komisjoni Max Jakobsoni juhtimisel, siis Läti president Guntis Ulmanis moodustas 1998. aasta novembris Ajaloolaste Komisjoni, mis koordineerib enamiku 20. sajandi ajalugu uurivate Läti ajaloolaste tegevust. Praegu on komisjoni esimees professor ja akadeemik Inesis Feldmanis, liikmeteks aga 11 läti ajaloolast ning välisliikmeteks 12 ajaloolast, poliitikut ja avaliku elu tegelast Rootsist, USA-st, Suurbritanniast, Venemaalt ja Iisraelist. Komisjoni tegevus Läti 20. sajandi ajaloo uurimisel jaotub viie töögrupi vahel, mis tegelevad inimsusevastaste kuritegudega Lätis vastavalt aastatel 1940–1941, 1941–1944 ja 1944–1956, holokaustiga Lätis aastatel 1941–1944 ning Nõukogude Liidu okupatsiooniga aastatel 1956–1990.⁴¹

Läti jäänud Nõukogude Liidu julgeolekuasutuste dokumentide ja nende alusel avaliku teenistuse jt. ametnike tausta kontrollimisega tegeleb Totalitarismi Tagajärgede Dokumenteerimise Keskus, mida juhatas Indulis Zālīte. Seoses majanduslangusega tõmmati selle asutuse tegevusvaldkondi koomale, ajaloo uurimisega nemad enam ei tegele. Majanduslanguse ajal on aga kasvanud Läti Okupatsioonimuuseumi⁴² roll totalitarismiküsimustega tegelemisel ka väljaspool otsest muuseumitööd. Seda on soodustanud nii asjatundlike uurijate olemasolu kui ka see, et eraalgatusliku muuseumina ei sõltu okupatsioonimuuseum otseselt riigieelarvest. Muuseumi nõukogu liige, Madisoni (Wisconsin) ülikooli saksa keele ja kirjanduse emeriitprofessor Valters Nollendorfs on esindanud Läti ajaloolasi mitmel rahvusvahelisel totalitarismi ajaloo konverentsil.

Leedu president Valdas Adamkus asutas Natsliku ja Kommunistliku Okupatsioonirežiimi Poolt Leedus Toimepandud Kuritegude Hindamise Rahvusvahelise Komisjoni⁴³ samuti 1998. aastal. Komisjoni tegevusvaldkondadeks on haridustegevus ja ajaloo uurimine. Viimane

³⁷ Saksa keeles: Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur <<http://www.stiftung-aufarbeitung.de>> (12.10.2010).

³⁸ Vt. http://www.stiftung-aufarbeitung.de/die_stiftung/errichtungsgesetz.php (12.10.2010).

³⁹ Saksa keeles: Bundeszentrale für politische Bildung <<http://www.bpb.de>> (12.10.2010).

⁴⁰ Vt. http://www.bpb.de/publikationen/MXQU1P,0,0,Informationen_zur_politischen_Bildung.htm.

⁴¹ Vt. lähemalt: President of Latvia. Commission of Historians <http://www.president.lv/pk/content/?cat_id=7> (12.10.2010).

⁴² Läti keeles: Latvijas Okupācijas muzejs <<http://www.occupationmuseum.lv>>.

⁴³ Leedu keeles: Tarptautinė komisija nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti, vt. <http://www.komisija.lt>.

toimub kahe alakomisjonina – üks uurib natslikke, teine kommunistlikke kuritegusid. Komisjoni esimees on Leedu Seimi liige Emanuelis Zingeris ja komisjoni liikmed on nii Leedu ajaloolased ja poliitikud kui ka välismaa eksperdid Iisraelist, USA-st, Suurbritanniast ja Saksamaalt. Leedus mõrvati Teise maailmasõja ajal suhteliselt palju rohkem juute kui teistes Euroopa riikides. Seetõttu on Leedu komisjoni tegevus olnud üsnagi komplitseeritud, sest lähiajalugu oma siiretega omandiküsimustesse ja välispoliitikasse on seal palju rohkem sisepoliitiliste debattide objektiks kui näiteks Eestis. 2007. aasta septembris süüdistas Leedu ajaleht Respublika Leedu komisjoni välisliiget, Iisraeli kaitsejõudude endist koolitusülemat ja Yad Vashemi memoriaali juhti brigaadikindral Yitzhak Aradit (s. 1926) selles, et kuuludes sõja ajal ühte juudi partisanisalka, osales ta Leedu tsiviilelanike tapmises. Leedu peaprokuratuur palus Iisraelil Arad Leedusse ülekuulamiseks välja anda. Iisrael keeldus sellest; ka Arad eitas oma osalemist tsiviilisikute tapmises. See vahejuhtum tõukas Leedu rahvusvahelise komisjoni vaikellu – Arad ja ka Londoni ülikooli ajaloo professor Martin Gilbert peatasid oma liikmeksoleku Leedu komisjonis. Seda aktiivsem on olnud Leedu komisjoni esimehe Emanuelis Zingerise tegevus rahvusvahelisel areenil. Ta on olnud kõnelejaks enamikul viimaste aastate totalitarismiteemalistel rahvusvahelistel foorumitel.

Rahvusvahelise komisjoni kõrval tegutseb Leedu Genotsiidi ja Vastupanuliikumise Uurimiskeskus.⁴⁴ Uurimiskeskus tegeleb nii ajaloo uurimise kui ka mälestuste kogumisega, keskusel on oma muuseum. Kuid on ka praktilisemaid ülesandeid. Selle juures on vastupanuliikumises osalenute õiguste komisjon, mis annab tunnistusi vastupanuliikumises osalenutele, vabadusvõitlejatele ja represseeritutele. Eriuurimise osakond tegeleb materjalide kogumisega Leedus toime pandud sõjakuritegude, inimsusevastaste kuritegude ja genotsiidi kohta ning abistab Leedu politseid ja kohtuasutusi nende kuritegude uurimisel. Samuti uuritakse Leedut okupeerinud riikide eriteenistuste tegevust Leedus ja selgitatakse välja nende kaastöölisi. Keskuse peadirektor on Teresė Birutė Burauskaitė.

Viimase aja rahvusvahelisest koostööst

Kuni Külma sõja lõpuni käsitleti Euroopas mõlemal pool raudset eesriiet totalitaarse režiimina eeskätt natsionaalsotsialistlikku Saksamaad. Põhitähelepanu keskendus Saksamaa ja vähemal määral ka tema liitlas- ja vasallriikide julgeolekuasutuste ja relvajõudude poolt toime pandud inimsusvastastele kuritegudele, sõjakuritegudele ja genotsiidile. 8. augustil 1945 sõlmitud Londoni leping oli aluseks Nürnbergi rahvusvahelisele sõjatribunalile, kus mõisteti süüdi suuremad sõjakurjategijad. Rahvusvahelise õiguse aktidena reguleerisid sõjakuritegusid sel ajal 1899./1907. aasta Haagi konventsioonid ja 1929. aasta sõjavangide konventsioon. Pärast Teist maailmasõda võeti vastu rahvusvahelised konventsioonid ka inimsusvastaste kuritegude ja genotsiidi ning rahvusvaheliste kuritegude aegumatuse kohta. See võimaldab nende kuritegude uurimist ja süüdlaste kohtu alla andmist, hoolimata rohkem kui poole sajandi möödumisest.

Kommunistlike režiimide poolt toime pandud sarnased kuriteod ei olnud ajaloolastele ja sovetoloogidele teadmata, kuid need ei pälvinud siiski laiema avalikkuse tähelepanu. Nõukogude Liit oli olnud demokraatliku Lääne liitlane Hitleri purustamisel, samuti oli ja on tänapäevani kommunismiideedel lai toetuspind Lääne mõjuka pahempoolse haritlaskonna seas. Piisab vaid, kui meenutada, et Euroopa Komisjoni president José Manuel Barroso oli

⁴⁴ Leedu keeles: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras <<http://www.genocid.lt>> (12.10.2010).

üliõpilasena maoistliku partei liige, Itaalia praegune president Giorgio Napolitano kuulus kommunistlikku parteisse alates Teisest maailmasõjast kuni partei likvideerimiseni 1992. aastal ning Dimitris Christofias valiti 2008. aastal Küprose presidendiks kommunistliku partei kandidaadina – ta oli enne partei (Progressiivne Töörahvapartei) peasekretär. Nii on kommunistlike režiimide kuritegude teadvustamine olnud seotud suurte raskustega ka pärast idabloki lagunemist. Ühelt poolt usub osa äärmuslikumaid pahempoolseid, et helge tulevik oli karmide vahendite õigustuseks. Mõõdukamad sunnib kaitseasendisse aga poliitiliste vastaste tegevus, kes ei jäta kasutamata võimalust seostada pahempoolsete ideoloogilisi lähtekohti ja kommunistlike režiimide kuritegusid.

Kui Saksamaa purustati Teises maailmasõjas, kapituleerus tingimusteta ja selle riigi juhid mõistis süüdi rahvusvaheline sõjatribunal, siis Nõukogude Liidu ja tema satelliitriikide kokkuvarisemise järel rahvusvahelist õiguslikku hinnangut ei antud. Veel enam, mitmes riigis jäi võimule senise juhtkonna teine ešelon, kohati tehti salateenistusteski vaid kosmeetilisi muudatusi. Katsed korraldada rahvusvaheline kohtumõistmine kommunistlike režiimide üle ebaõnnestusid, välja arvatud nn. ühiskondlikud tribunamid, mille sisuline roll oli väike.

Pärast idabloki kokkuvarisemist liitusid Ida-Euroopa riigid järk-järgult Euroopa koostööorganisatsioonidega. Aastatel 1990–1993 astusid Euroopa Nõukogu liikmeteks Ungari, Poola, Bulgaaria, Eesti, Sloveenia, Leedu ja Rumeenia ning Tšehhimaa ja Slovakkia. 1995. aastal järgnesid Läti, Moldova, Albaania, Ukraina ja Makedoonia, 1996. aastal Venemaa ja Horvaatia. 27. juunil 1996 võttis Euroopa Nõukogu Parlamentaarne Assamblee vastu esimese resolutsiooni Ida-Euroopa riikide totalitaarse mineviku kohta – „Abinõudest endiste kommunistlike totalitaarsete süsteemide pärandi ületamisel”. Muuhulgas osutab resolutsioon ka vajadusele anda kohtu alla kommunistlike režiimide kuritegudes süüdi olevad isikud.⁴⁵

1990. aastate teisel poolel algasid Ida-Euroopa riikide liitumisläbirääkimised Euroopa Liidu ja NATOga. Üheks läbi räägitavaks punktiks oli ka niinimetatud *Vergangenheitsbewältigung*, toimetulek totalitaarse minevikupärandiga. Paljude riikide jaoks, sealhulgas Balti riigid, tõusid tähelepanu keskpunkti Teise maailmasõja ajal Saksa okupatsioonivõimu poolt toime pandud inimsusevastased kuriteod, eriti juutide mõrvamine, aga ka nende riikide kodanike osalemine kuritegudes. Mitme riigi jaoks ei olnud Saksa sõjaväes või Relva-SS-is teeninud meeste hukkamõistmine Läänes harjumuspärasel kombel sugugi nii lihtne – osa relvavendlusest sakslastega Teise maailmasõja ajal oli omakorda osa võitlusest iseseisvuse nimel Nõukogude Liidu vastu. See asjaolu ei olnud teadmata ka Venemaa poliitika planeerijatel, kelle jaoks polnud Ida-Euroopa ja eriti Balti riikide liitumine Euroopa Liidu ja NATO-ga vastuvõetav tulevikustsenaarium. Propaganda varasalvest veeretati välja 1960. aastate argumendid, mida siis oli kasutatud pagulaskogukondade vastu, jälle algasid süüdistused osalemises holokaustis ja fašismi heroiseerimises. Need pole vaibunud tänini ja on leidnud lääneriikides kohati üsna vastuvõtliku publiku. Kuid niisugustest süüdistustest ei säästetud ka Teise maailmasõja suurimat ohvrit Poolat – sajandivahetusel tõusis ajalehtede esikülgedele 1941. aastal Jedwabne asulas toimunud juutide mõrvamine, milles süüdistati asula poola elanikkonda.⁴⁶

⁴⁵ Resolution 1096 (1996) on measures to dismantle the heritage of former communist totalitarian systems. <<http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta96/ERES1096.htm>> (20.10.2010).

⁴⁶ Vt. lähemalt Manslaughter of Jewish Inhabitants of Jedwabne.

<<http://www.ipn.gov.pl/portal.php?serwis=en&dzial=19&id=195&search=172567>> (20.10.2010).

Nii ei ole imeks pandav, et suur osa eelpoolnimetatud asutustest on moodustatud 1990. aastate teisel poolel, kui lustratsiooni, ohvrite väljaselgitamise ning kannatanute rehabiliteerimise ja süüdlaste kohtu alla andmise kõrval muutus oluliseks totalitarismiajastu avaram ajaloolis-poliitiline mõtestamine. Selgus, et idaeurooplased ei lepi vaid oma riikide territooriumil toime pandud natslike kuritegude ja oma kodanike nendes osalemise tunnistamisega. Eriti Balti riigid ja Poola, mis olid olnud okupeeritud nii Nõukogude Liidu kui ka Saksamaa poolt, nõudsid kommunistliku režiimi kuritegude tunnistamist samaväärselt natslike kuritegudega. Nagu nähtub eelpoolviidatud Euroopa Nõukogu Parlamentaarse Assamblee resolutsioonist, oli kommunistlike režiimide kuritegude hukkamõistmise ja süüdlaste karistamine Euroopa tasemel kõne all juba 1996. aastal. Suuremaks probleemiks oli aga kommunistlike režiimide kuritegude käsitlemine samaväärselt natsliku režiimi kuritegudega. Teravalt olid vastu mõjukad juudiorganisatsioonid, kes nägid selles katset õõnestada holokausti kui genotsiidikuriteo ainulaadsust ja ühtlasi katset õigustada natside kuritegudes osalemist. Samuti on kaasaegses Saksa poliitilises kultuuris vastuvõetamatu võrdusmärgi asetamine Hitleri ja Stalini või siis natside ja kommunistide vahele.

Pärast Ida-Euroopa riikide vastuvõtmist Euroopa Liitu aktiveerisid taas debati mineviku totalitarismikuritegude üle. Üheks võtmeküsimuseks oli totalitarismi mõiste. Ehkki üldkäsitluses peetakse totalitaarseteks režiimideks Hitleri Saksamaad ja Stalini Nõukogude Liitu, on avaramates käsitlustes totalitaarseteks nimetatud ka Franco Hispaaniat ja 1930. aastate Ida-Euroopa autoritaarseid režiime Viinist Tallinnani. Euroopa Nõukogu Parlamentaarse Assamblee debattides on Venemaa esindajad samas kontekstis kõne alla võtnud ka teisi ajaloolisi sündmusi, eeskätt lääneriikide koloniaalpoliitikat või ka USA kodusõda, mõnikord koguni Saksa idaeekspansiooni 13. sajandil. Ajaloolise kõrval on olemas ka geograafiline mõõde – osutatakse sisult samasugustele kuritegudele, mis on toime pandud nii Aasia kui Aafrika ja Ladina-Ameerika kommunistlike, aga ka parempoolsete režiimide poolt. Üheks tõsisemaks küsimuseks on Hiina, mida tänini valitseb kommunistlik partei, kuid mille majanduslik ja poliitiline roll maailmas tekitab Hiina kommunistliku režiimi kuritegude hukkamõistmisel reaalspoliitilisi probleeme.

25. jaanuaril 2006 võttis Euroopa Nõukogu Parlamentaarne Assamblee pärast mitu aastat kestnud kuulamisi ja konverentse vastu resolutsiooni „Totalitaarsete kommunistlike režiimide rahvusvahelise hukkamõistmise vajadusest”.⁴⁷ Siin väärub tähelepanu eeskätt kokkulepitud mõiste – totalitaarsed kommunistlikud režiimid, mis jätab võimaluse tunnistada ka mittetotalitaarsete kommunistlike režiimide olemasolu. Ida-Euroopa riikide vastuvõtmine Euroopa Liitu 2004. aastal tõi kaasa tähelepanu suurenemise totalitarismiteemale ka Euroopa Liidu tasandil. 2007. aastal, seoses raamotsuse ettevalmistamisega Euroopa Komisjoni poolt, mis pidi tõhustama võitlust rassismi ja ksenofoobia erinevate väljendusvormide vastu karistusõiguslike vahenditega (siin peeti silmas eeskätt holokausti eitamise kriminaliseerimist), nõudsid Ida-Euroopa riigid otsuseprojekti laiendamist sel viisil, et see kataks ka kommunistlike režiimide kuriteod. Detailidesse laskumata – alates 2007. aasta novembrist on peetud mitu kuulamist ja konverentsi kommunistlike režiimide kuritegude asjas. Debatid kommunistlike režiimide kuritegude üle jõudsid nüüd ka Euroopa Parlamendi saali. 23. septembril 2008 võeti vastu Euroopa Parlamendi deklaratsioon „23. augusti kuulutamisest stalinismi ja natsismi ohvrite mälestamise Euroopa päevaks.” Täna on stalinismi ja natsismi ohvrite mälestamise päeva oma riiklike tähtpäevade sekka arvanud

⁴⁷ Resolution 1481 (2006): Need for international condemnation of crimes of totalitarian communist regimes. <<http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta06/ERES1481.htm>> (20.10.2010).

Eesti, Läti, Leedu, Poola ja Rootsi.⁴⁸ Eelpool juba nimetatud põhjustel on niisuguse mälestuspäeva sisseseadmise vastu protesteerinud mitu juudiorganisatsiooni. 2. aprillil 2009 võttis Euroopa Parlament vastu resolutsiooni „Euroopa südametunnistusest ja totalitarismist”,⁴⁹ mis laiendab 2008. aasta deklaratsiooni ja liigutakse ka natsismi ja kommunismi kõrvutamise suunas. Üks resolutsiooni punkte sätestab: „[– – –] ühinenud Euroopa on võimalik ainult siis, kui suudetakse luua ühine vaatenurk oma ajaloole, tunnistatakse natsismi, stalinismi ning fašistlikke ja kommunistlikke režiime ühise pärandina ning viiakse läbi aus ja põhjalik arutelu nende möödunud sajandi kuritegude üle.”⁵⁰

2008. aasta esimesel poolel oli Euroopa Liidu eesistujaks Sloveenia ja 2009. aasta esimesel poolel Tšehhi Vabariik. Mõlemad riigid võtsid oma eesistumisaja programmi ka totalitaarsete režiimide kuritegude jätkuva teadvustamise rahvusvahelisel areenil. Toimus mitu rahvusvahelist konverentsi ja avaldati deklaratsioone. Näiteks 2008. aasta 3. juuni „Euroopa südametunnistuse ja Kommunismi Praha Deklaratsioon”,⁵¹ mis eelnes ja oli mõneti aluseks sama aasta septembris vastu võetud Euroopa Parlamendi deklaratsioonile. Tšehhide suurejoonelised plaanid said mitme tagasilöögi osaliseks ühelt poolt parempoolsete valitsuse langemise tõttu Tšehhi eesistumise ajal ja teiselt poolt eelpoolkirjeldatud probleemide tõttu seoses Totaalsete Režiimide Uurimise Instituudiga. Siiski on ettevalmistamisel tšehhide poolt algatud Euroopa Mälu ja Südametunnistuse Platvorm, mille institutsionaalse vormi üle veel arutletakse – kas sellest saab asutus, erinevate mittetulundusühingute koostöökogu või hoopis midagi muud.

Kokkuvõtteks

Ida-Euroopa riikide ajalugu kommunistlike režiimide ajastul on olnud väga erinev juba tänu riikide erinevale ajaloole Teise maailmasõja ajal. Samas on ühiseks nimetajaks nii Ida-Euroopa riikide kui ka Balti riikide puhul see, et ka iseseisvate riikide kommunistlikud režiimid tegutsesid Nõukogude Liidu kommunistliku partei kindla kontrolli all, jättes kõrvale Jugoslaavia, Albaania ja Rumeenia. Siiski om sellest ajastust tänapäeva kaasa võetud probleemid riigiti erinevad, osaliselt sõltub see ka riikide erinevast arengutasemest. Enamikus riikides tegeldakse julgeolekuarhiivide haldamise küsimustega, samuti on tähelepanu all lustratsioon ehk julgeolekuasutustega koostööd teinud isikute väljaselgitamine ning nendele takistuste tegemine avalikus vms teenistuses olemiseks. Samuti, lähtuvalt rahvusvahelisest õigusest ja rahvusvaheliste kuritegude aegumatuses on kohtu alla antud nendes kuritegudes süüdi olevaid isikuid. Lõpuks on järjest suurema tähtsuse omandanud ka kommunistlike režiimide ajastu avaram ajaloolis-poliitiline mõtestamine ning selle tähenduse teadvustamine Lääne-Euroopas. Lendsõnaks on saanud lause „Teie minevik on ka meie minevik”.

⁴⁸ Euroopa Parlamendi deklaratsioon 23. augusti kuulutamise kohta üleeuroopaliseks stalinismi ja natsismi ohvrite mälestamise päevaks. <<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2008-0439+0+DOC+XML+V0//ET&language=ET>> (20.10.2010).

⁴⁹ Euroopa Parlamendi 2. aprilli 2009. aasta resolutsioon Euroopa südametunnistuse ja totalitarismi kohta. <<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2009-0213+0+DOC+XML+V0//ET&language=ET>> (20.10.2010).

⁵⁰ Samas, punkt K.

⁵¹ Prague Declaration on European Conscience and Communism. <<http://praguedeclaration.org>> (20.10.2010).